

Culturele grondslagen van de Monumentenwet

Marieke Kuipers

In vergelijking met andere ‘cultuurlanden’, in Europa en daarbuiten, liep de Nederlandse regering ver achter met de invoering van een Monumentenwet. Driemaal, in 1899, 1907 en 1954, werd in Den Haag geconfereerd over een internationaal verdrag om het ‘culturele erfdeel’ van de aangesloten naties te beschermen in geval van gewapende conflicten (afb. 1). De nationale erkenning van het derde Verdrag van 's-Gravenhage volgde in 1958. Vervolgens duurde het nog drie jaar voordat in Nederland een definitieve wet van kracht werd om de ‘monumenten van geschiedenis en kunst’ in vredetijd te beschermen tegen ongewenste ondergang of ontsiering. De culturele grondslagen hier-



Afb. 1. Vredespaleis te Den Haag, gesticht na de eerste internationale Vredesconferentie als Internationaal Hof van Arbitrage en bibliotheek, geopend in 1913 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2004)

voor zijn al veel eerder gelegd, vooral in de negentiende eeuw, gelijktijdig met de natievorming en de opkomst van nieuwe tijdschriften, organisaties en wetenschappelijke disciplines. Dit artikel onderzoekt hoe de omschrijving van het monumentenbegrip in het eerste wetsartikel op de voorafgaande debatten is gefundeerd en naderhand is geïnterpreteerd.

Monumenten van Geschiedenis en Kunst

De moderne ideevorming over geschiedenis en het belang van historische objecten en gebouwen als ‘bronnen van beschaving’, vooral van de klassieke Oudheid, gaat terug tot de Renaissance en heeft zich nadien sterk uitgebreid. Publicatie, publiek debat en genootschapsvorming zijn belangrijke voorwaarden voor de verdere ontwikkeling van het monumentenbegrip en de interesse in ‘oudheden’, ‘kunstschaten’ of ‘patrimonium’ als tastbare overblijfselen van het verleden en als aanvulling op de schriftelijke bronnen voor de geschiedenis. In reactie op de Franse Revolutie – waarbij niet alleen het *Ancien Régime* omver geworpen werd, maar ook vele daarmee verbonden kunst- en bouwwerken werden beschadigd – is het idee opgekomen dat de staat een cultureel-maatschappelijke verantwoordelijkheid heeft om de *monuments historiques* te beschermen tegen moedwillige vernieling (‘vandalisme’) of afbraak.¹

Het Nederlandse gebruik van de trits ‘monumenten-geschiedenis-kunst’ voor de aanduiding van waardevolle bouw- en kunstwerken en de eerste pleidooien voor het behoud ervan stammen dan ook uit de Bataafs-Franse Tijd. Het begrip *monument* omvatte toen zowel roerende als onroerende zaken die aanleiding gaven tot herinneren, gedenken of vermanen, en speciaal het in herinnering houden van historisch ‘grote gebeurtenissen’. Dat bleef zo nadat het Franse bewind was verdwenen en het Koninkrijk der Nederlanden was gevestigd. Daarnaast waren andere termen in zwang, zoals het Nederlandstalige equivalent ‘gedenkstuk’, ‘overblijfsel’ of simpelweg ‘oud gebouw’. Het was echter gemakkelijker om over deze objecten te schrijven en te debatteren dan om de documentatie, bescherming en financiering voor de instandhouding ervan op staatsniveau te regelen.

Typerend voor zowel de nog open begripsvorming als de terughoudendheid in de toenmalige zorg voor het rijksgebouwenbezit is het verzoek van de leden der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde aan koning Willem I, in 1825, om de door het



Afb. 2. Muider slot, tekening ten behoeve van restauratie door Jan de Greef, 1832 (niet uitgevoerd) (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

bestuur van Domeinen aankondigde afbraak van het Muider slot te verhinderen. Zonder letterlijk de term ‘monument’ te gebruiken, wilden zij wel het slot laten redden van de ondergang, onder andere omdat het ‘een kostbaar overblijfsel uit de gouden eeuw van Neêrlands letterroem (gelijk reeds uit het vroegste tijdperk der Grafelijke Regering)’ was.² Zoals bekend, is het Muider slot mede dankzij dit appèl bewaard gebleven, al heeft het nog decennia geduurd voordat het vervallen kasteel werd gerestaureerd en herbestemd (afb. 2).³

Door dergelijke incidenten en de behoefte aan een nationale identiteitsvorming aan de hand van concrete objecten ontstond in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk meer publieke aandacht voor de bewaring van de ‘overblijfselen van Vaderlandsche Kunst en Geschiedenis’ vanwege de daaraan toegekende opvoedende waarde voor het volk (vaderlandsliefde) en voor de kunstenaars (verhoging van het artistieke peil).⁴

Als een vervolg op de vroegere Franse administratie en mede naar het voorbeeld van het inmiddels afgescheiden België werd de trits ‘Monumenten van Geschiedenis en Kunst’ als een algemeen begrip verder verbreid en verankerd via, onder meer, een nationale missive van 1844 aan de provinciale gouverneurs, de Gelderse monumentenverordening van 1845, de benoeming in 1874 van een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst.⁵ Nog concreter werd het via de *Geïllustreerde Beschrijving* en de *Voorloopige Lijsten* waaraan vanaf 1903 werd gewerkt door een speciale *Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Deze commissie van deskundigen was vooral op aandrang van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (NOB) ingesteld en bij Koninklijk Besluit (7 juli 1903 nr. 44) benoemd.⁶ Blijkens het voorwoord was de leidraad voor de monumentenbeschrijving grotendeels geënt op die van de Duitse kunsthistorici, architecten en ‘Provinzial-konservatoren’, die een jaar eerder was gepubliceerd in het tijdschrift *Die Denkmalflege*.⁷

De monumentenbeschrijving, waarvan de boekuitgave door het ministerie van Binnenlandse Zaken werd gefinancierd, had ‘ten doel den kunstschat, die het vaderlandsch erfdeel is, zoo getrouw

mogelijk in woord en beeld vast te leggen en in wijden kring bekend te maken.’ Via deze publicaties werden ‘bestaande bouw- en aardwerken’ geïdentificeerd en systematisch gedocumenteerd ‘die in enig opzicht van belang [zijn] uit een oogpunt van geschiedenis en kunst’. Het eerste motief was om ‘materiaal bijeen te brengen voor de beoefening van de kunstgeschiedenis’ en het tweede om ‘de belangstelling voor de monumenten op te wekken in wijde kringen der bevolking’.⁸ Eventuele wettelijke bescherming werd hiermee niet beoogd, het was al moeilijk genoeg om via deze boeken en de verhalen van de onderwijzers ‘een geslacht te helpen kweken, dat de monumenten liefheeft, omdat het leerde ze te begrijpen’.⁹

De parlementaire goedkeuring kwam ondanks diverse wetsvoorstellen, petities van organisaties als de NOB en de Bond Heemschut of verzoeken van hiermee nauw verbonden Kamerleden als Victor de Stuers en Henri Polak maar moeizaam tot stand. Polak, zowel vakbondsleider als strijder voor het behoud van het stads-, dorps-, natuur- en molenschoon, pleitte in 1921 als een van de eersten voor een ruime interpretatie van het monumentenbegrip, opdat ook *stads- of dorpsbeelden* konden worden beschermd tegen ‘vandalisme, deze devastatie van de schoonheid’.¹⁰ Hij fulmineerde tegen een ‘dempingsmanie, een verbreedingsmanie en een sloopingsmanie’ van diverse gemeentebesturen, die zich naar zijn mening vaak als zeer slechte beheerders gedroegen en met ‘die oude schoonheden handelen zooals een gorilla zou handelen met een precieus fijn mesje’ (afb. 3).¹¹ Behalve een Monumentenwet en een Boswet stelde Polak ook voor om een centraal college in te voeren ter bescherming van de schoonheid van stad en land, samen te stellen uit ‘ingenieurs, architecten, kunstschilders, archeologen en personen, die blijken hun antecendenten liefde voor deze dingen en tevens praktischen zin hebben voor de eischen van het verkeer en van het moderne leven’.¹² Zijn idee voor een soort nationale schoonheidscommissie kwam niet tot uitvoering (wel de eerste gemeentelijke schoonheidscommissie, in zijn woonplaats Laren in



Afb. 3. Lange Mare in Leiden, kort voor de demping, 1923 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

1912), maar het gaf goed aan dat hij oog had voor de complexe opgave om modernisering en monumentenzorg te laten samengaan en dat hij hiervoor meer vertrouwen had in een speciaal nationaal orgaan van deskundigen dan in een gemeentebestuur.

Algemeen belang

In 1873 had Victor de Stuers, destijds een particulier advocaat en net een jaar lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, zijn schotschrift 'Holland op zijn smalst' gepubliceerd in het literaire tijdschrift *De Gids*, met een oproep aan de regering om het 'wandalisme te beteugelen' en actief maatregelen te nemen voor verhoging van het peil van kunst en wetenschap. Hierbij noemde hij de verzorging 'onzer monumenten en onzer verzamelingen, met het oog op de bevordering der Industrie, een nationale zaak', en stelde hij: 'ook de verspreiding van de kennis onzer nationale historie is een staatsbelang. Want evenzeer als – zoo niet meer dan – taal, godsdienst of zeden, schept de geschiedenis den band die bevolkingen tot nationaliteiten verbindt en verbonden houdt. Die kennis der geschiedenis zal het volk minder verkrijgen door lessen op scholen, die het niet bezoekt en door boeken, die het niet leest, dan wel door het zien van voorwerpen, welke òf materiele getuigen van zekere historische feiten waren, òf ter herinnering daaraan vervaardigd en tentoongesteld zijn.' En hij vervolgde: 'Wanneer een gemeente- of kerkbestuur uit onverschilligheid of uit bekrompenheid van verstand, uit geldgebrek of uit welke oorzaak ook, handelt of verzuimt te handelen, zoodat de hierboven genoemde belangen bedreigd worden, is de *regering moreel verplicht* het mogelijke te doen om het kwaad te voorkomen.'¹³ De Stuers, zelf een groot kunstkenner en -verzamelaar, meende dat het aankopen door de Staat al een verbetering kon betekenen en daarnaast motiveerde hij heel sterk het algemene, nationale belang van goede monumentenzorg als middel tot verbinding en verheffing.

In een tijd waarin Nederland net zou beginnen met stadsuitbreidingen in de voormalige vestingzones en het bestuurlijke model uitging van een liberale 'nachtwakerstaat' was een intensievere staatsbemoeienis met de 'kunstmonumenten' geen vanzelfsprekende zaak. Des te opmerkelijker was het daarom dat De Stuers in 1875 tot referendaris werd benoemd bij de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken.¹⁴ De benoeming kan impliciet als een erkenning van de staatsverantwoordelijkheid worden beschouwd, al was die tegelijkertijd zeer afhankelijk van de persoonlijke opvattingen en handelingen van deze referendaris. De Stuers wist in deze functie, waarin hij werkzaam was tot 1901, krachtig te ijveren voor verhoging van het beschavingspeil, de historische kennis en de esthetische kwaliteit van zowel oude als nieuwe monumenten. Hoewel hij in zijn *Gids*-artikel en *passant* de mogelijkheid noemde voor de invoering van een wettelijke regeling, stuurde hij eerst aan op een positief 'voorbeeldstellend' gedrag van de Staat. Pas na het falen van andere middelen 'zal het tijd zijn te onderzoeken of tot tegengang van wandalisme bij korporatiën, het nemen van ingrijpende maatregelen noodzakelijk is, en of het soms ook nodig zij, onze voorwerpen van kunst en historie te beschermen, ook wanneer zij niet aan den Staat behoren,

even als de wet de hazen en konijnen beschermt, zonder zich aan partikuliere eigendomsrechten te storen.'¹⁵

Inderdaad, de rechten van levende doch kwetsbare elementen – kinderen, dieren, natuurlijke vegetatie, vluchtelingen – werden in Nederland eerder door wetten beschermd dan de door mensen gemaakte monumenten (afgezien van de Verdragen van 's-Gravenhage). De erkenning van het beginsel van een 'monumentenrecht' als een van staatswege te bewaken zorg ter voorkoming van 'vandalisme' en andere ongewenste aantastingen bij historische gebouwen was rond 1900 wel cultureel gefundeerd – het was een 'eereplicht' – en werd juridisch nog sterker onderbouwd door de voorstellen van de NOB (1910) en het gelijknamige proefschrift van de 'Leidse' jurist Johan Willem Frederiks (1912), maar decennialang werd dit recht niet via wetgeving geregeld.¹⁶ Dat de implementatie van een monumentenwet in Nederland, al aangekondigd in de Troonrede van 1928, zo lang op zich liet wachten, had niet zozeer te maken met een gebrek aan kennis van of waardering voor 'oude gebouwen en gedenkstukken' alswel met een huiver voor de financiële consequenties voor de staat en voor centrale sturing in culturele zaken en speciaal de kerken.¹⁷

Na de eerdere Koninklijke Besluiten uit 1824 en 1868 met betrekking tot bouw, inrichting en restitutie van kerkgebouwen en de langdurige Schoolstrijd, die pas in 1917 was beslecht, was een goede verhouding tussen Staat en Kerk in het sterk verzuilde Nederland in politieke en financiële zin nog steeds problematisch. Anders dan in de meeste Europese landen zijn kerkelijke gebouwen namelijk in bezit van de parochies of kerkelijke gemeenten, die zelf de financiering van het onderhoud moeten opbrengen; bij stijgende kosten is dat zonder staatsbijdragen een zware last. Hooguit zijn enkele kerktorens in eigendom van burgerlijke gemeenten omdat zij tot ver in de twintigste eeuw van groot belang waren als militaire uitkijkposten of als waarschuwingsinstallatie voor algemeen gevaar door speciaal gebruik van de kerkklokken. Verkoop van kerkelijke onderdelen, zoals het oxaal uit de Sint Jan van Den Bosch – de aanleiding voor De Stuers



Afb. 4. Foto van het oxaal in de Sint Jan van Den Bosch, met aantekeningen van Victor de Stuers uit 1866 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

ers' tirade – aan een Londens museum, kon de kerkbesturen de nodige inkomsten en ruimte voor herinrichting verschaffen, maar vanuit oogpunt van monumentenzorg – of algemener: cultuurbewoud – was een dergelijke verdwijning van cultuurbezit uit het vaderland veelal ongewenst (afb. 4). Anderzijds was het voor een 'levend' kerkgebruik wenselijk dat het interieur kon worden aangepast aan nieuwe behoeften op liturgisch, artistiek of technisch gebied. Het kerkbestuur wilde daarbij over een zo groot mogelijke autonomie beschikken. Daarom is in het uiteindelijke wetsvoorstel een aparte paragraaf opgenomen over 'kerkelijke monumenten' – als belangrijkste cultuurdragers – en de bepaling dat wereldlijke en kerkelijke autoriteiten overeenstemming moeten bereiken, indien er bij voorgestelde wijzigingen 'wezenlijke belangen van de godsdienstuitoefening in dat monument in het geding zijn' (Monumentenwet 1961, art. 1 lid d, art. 15). Als 'verheven' gemeenschapsgebouwen hebben religieuze monumenten een bijzondere positie, al heeft die erkenning de afbraak van tientallen kerken en kloosters niet kunnen tegenhouden (afb. 5).

Terwijl de Tweede Kamer talmde over de invoering van een Monumentenwet, gingen restauraties en beschrijving gewoon door en groeide het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, in 1918 opgericht als buitendienst van het gelijktijdig gevormde ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van zes naar twintig ambtenaren om de gezaghebbende Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te ondersteunen. Directeur was Jan Kalf, die inmiddels een eredoctoraat van de Rijksuniversiteit Utrecht had verkregen voor zijn eerste *Geïllustreerde Beschrijving*, gewijd aan de Baronie van Breda (1912) en die de hoofdopsteller was namens de NOB van de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* (1917).¹⁸ In 1939 ging hij formeel met pensioen als directeur, maar hij bleef aan als secretaris van de Rijkscommissie en werd bovendien benoemd tot Inspecteur voor de bescherming van schatten van kunst en wetenschap tegen oorlogsgevaaren (Kunstbescherming). Onder deze 'schaten' waren 108 speciaal te beschermen monumenten aangewezen, waarvoor organisatorische en technische voorzorgsmaatregelen werden getroffen om mogelijke (brand)schade te voorkomen.¹⁹



Afb. 5. Afbraak van de Rooms Katholieke dorpskerk te Aalst, vastgelegd door een onbekende fotograaf (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Weliswaar was het gevaar van mogelijke luchtaanvallen onderkend – en werden haastig overal in het land schuilkelders voor functionarissen en burgers ingericht – maar toch werd de Nederlandse regering totaal verrast door de vijandelijke Duitse aanval van 10 mei 1940.²⁰ De bombardementen op de binnensteden van Rotterdam en Middelburg noopten generaal H.G. Winkelman als opperbevelhebber der strijdkrachten tot capitulatie. Als gemachtigd leider van de departementen der regering vaardigde hij op 21 en 24 mei 1940 twee besluiten uit met betrekking tot de wederopbouw, waartoe ook noodmaatregelen voor de eerste monumentenbescherming behoorden. Hierdoor kregen de *Voorloopige Lijsten* ineens de status van een beschermende monumentenlijst en werd goedkeuring vereist van de Rijkscommissie voor herstel of afbraak van de daarop vermelde monumenten. Desondanks was het bijzonder pijnlijk om tegenover de Duitse bezetters te moeten erkennen dat tot dan toe 'de wetgever het zich niet tot plicht heeft gerekend omtrent het behouden van het cultureel erfgoed regelen te stellen'.²¹

Tijdens de bezetting waren, mede op aandrang van de sympathisanten van de Groot-Germaanse cultuur, verschillende pogingen ondernomen om tot een centrale Monumentenwet te komen, maar die strandden op principiële gronden.²² Hierdoor was het na de bevrijding noodzakelijk om opnieuw te volstaan met tijdelijke maatregelen. In 1955 werd tenslotte een wetsontwerp 'betreffende de bescherming van onroerende monumenten en van stads- en dorpsgezichten, alsmede betreffende opgravingen en vondsten van monumenten' aangeboden aan de Tweede Kamer. 'De ondergetekenden beschouwen de monumentenschat van Nederland, waarin de oorlog zo smartelijk bressen heeft geslagen, als een cultureel bezit van zodanige betekenis, dat de gemeenschap recht heeft op zijn blijvend voortbestaan', aldus de vier ministers in de Memorie van Toelichting (afb. 6).²³ De voorafgaande historische inleiding geeft een interessante, niet-chronologische samenvatting van personen en organisaties die in het nabije of verre verleden hadden bijgedragen aan de algemene erkenning van de 'waarde van monumenten, zowel uit esthetisch als uit historisch oogpunt': Johan Huizinga, Willem Moll, Paus Pius II, kardinaal Pacca, Goethe, Ludovic Vitet, Victor Hugo,



Afb. 6. Groningen, oorlogsschade bij de Grote Markt na het bombardement van 1944 met rechts het Scholtenshuis (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

vader en zoon Pugin, John Ruskin, Johan Willem Frederiks, Victor de Stuers, Joseph Alberdingk Thijm, Conrad Leemans, plaatselijke genootschappen, de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, de vereniging 'Hendrick de Keyser', de Bond Heemschut, Pierre Cuypers, *bien étonnés de se trouver ensemble*.²⁴

In deze zeker niet als uitputtend opgevoerde opsomming ontbreken de namen van Aubin-Louis Millin de Grandmaison, Alexandre Lenoir en Henri Grégoire, de grondleggers van de institutionele monumentenzorg in Frankrijk. Millin wees kort na de Franse Revolutie in de constituerende Assemblée in 1790 als een van de eersten op de verantwoordelijkheid van de staat ten aanzien van de *monuments historiques*.²⁵ Hierbij stelde hij de historische waarde van de monumenten zelf en niet hun relatie tot de bezitter centraal. Eenzelfde opvatting met betrekking tot de kunstwaarde werd uitgedragen en in praktijk gebracht door Lenoir, die in 1791 oprichter en eerste beheerder van het *Musée des Monuments français* werd. Grégoire, die de term 'vandalisme' heeft gemunt voor de afkeuring van moedwillige vernieling van kunstwerken, noemde naast geschiedenis en kunst ook de waarde uit oogpunt van *instruction* (onderwijs en algemene ontwikkeling) voor het behoud van monumenten. Al worden deze

auteurs niet met name genoemd, hun ideeën over de 'ereplicht' van de staat en de opvoedende waarde van monumenten voor de vorming van beschaafde burgers waren direct of indirect wel bekend bij de Nederlandse pleitbezorgers voor de invoering van een Monumentenwet.²⁶ Het is dit beroep op eer, binding en beschaving en het aanzien van stad of dorp waardoor het algemene belang van de monumentenzorg – bescherming en bewaring – uitstijgt boven dat van de particuliere monumenteigenaren.

In de naoorlogse decennia gaf architect Aldo van Eyck hieraan een heel andere uitleg naar aanleiding van de drastische stedelijke transformaties in Amsterdam en betichtte hij het gemeentebestuur van 'urbicide' bij de grove ingrepen in het stedelijk weefsel van de Nieuwmarktbuurt.²⁷ Buurtbewoners eisten een stedelijke vernieuwingsaanpak die meer rekening hield met 'leefbaarheid' en 'betaalbaarheid' voor behoorlijk wonen in de binnenstad dan alleen voor de elite (afb. 7). Mede vanwege het grote verlies aan historische woonhuizen bij de naoorlogse saneringsprojecten is de monumentenlijst ten opzichte van de eerdere Voorlopige Lijst fors uitgebreid met vele 'kleine' monumenten omdat die onmisbare schakels zijn in het typisch Nederlandse stadsbeeld.



Afb. 7. Nieuwmarktbuurt in Amsterdam tijdens de aanleg van de metro, met protestteksten op de resterende huizen, 1974 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Vervaardigde zaak

In de lange periode van wetloze monumentenzorg waren de reikwijdte van de bescherming en de definitie van het begrip ‘monument’ stof voor discussie bij de verkenning van de mogelijkheden tot implementatie van wettelijke regelgeving. Het betrof in hoofdzaak drie kwesties: het onderscheid tussen ‘cultuur’ en ‘natuur’, dat tussen ‘roerend’ en ‘onroerend’ en dat tussen bouwwerk en samenhangend stads- of dorpsbeeld. Was J.C. Overvoorde in zijn eerste *Bulletin*-artikel al begonnen met een internationale vergelijking, J.W. Frederiks gaf een nog uitvoeriger overzicht in zijn proefschrift over het *monumentenrecht* uit 1912 om aan te tonen dat het juridisch mogelijk was om staatsinterventie bij particulier bezit omwille van een algemeen belang te legitimeren.²⁸ Onder verwijzing naar het negen jaar eerder verschenen opstel van de Weense kunsthistoricus Alois Riegl over de ‘moderne monumentencultus’ had het begrip ‘monument’ volgens Frederiks tenminste twee betekenissen: enerzijds de opzettelijk opgerichte gedenktekenen om een herinnering aan een bepaalde persoon of gebeurtenis levend te houden, anderzijds de ‘zaken, door mensenhand vervaardigd, welke getuigenis afleggen van een cultuur-periode (de monumenten van geschiedenis en kunst)’.²⁹ Door het monumentenbegrip expliciet te verbinden met ‘overblijfselen van vroegere kunst, nijverheid en wetenschap’ wilde hij een scheidslijn aanbrengen ten opzichte van de ‘merkwaardige en belangrijke voortbrengselen der natuur (de natuurmonumenten)’. Ook die verdienden naar zijn mening bescherming, maar via een afzonderlijke wettelijke regeling en wel om de praktische reden dat het ‘niet mogelijk zal wezen, bij de uitvoering dezer voorschriften van dezelfde ambtenaren gebruik te maken’ en om dezelfde praktische reden meende hij dat ‘ook het stedelijk en landelijk schoon niet in de monumentwet moet worden beschermd’.³⁰ Daarentegen wilde hij – en vele medestanders – geen onderscheid maken tussen de roerende en de onroerende zaken, ‘welke, door mensenhand vervaardigd, uit een oogpunt van geschiedenis en kunst belangrijk zijn’, wat in het verlengde lag van de instructies voor de monumentenbeschrijving.³¹ Hij wilde niet alleen, evenals De Stuers, kunstuitvoer voorkomen, maar ook een historisch ontstane eenheid bewaren van (kunst-)object en ruimte, zoals de buitgemaakte vaandels en de ‘prachtige Zeeuwsche gobelins’, die eerst ‘lagen te beschimmelen in een hok’ maar door tussenkomst van de minister waren gered van onverschilligheid en weer de vergaderzaal van de Provinciale Staten in Middelburg sierden (afb. 8).³² In de uiteindelijk aanvaarde Monumentenwet zijn Frederiks’ voorstellen voor uit- en insluiting van ‘vervaardigde zaken’ precies omgekeerd toegepast. Zo is voorzien in de mogelijkheid om beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen, maar is de bescherming van monumenten beperkt tot alleen onroerende goederen. Om praktische en financiële redenen was een wettelijke bescherming van roerende monumenten ‘noodzakelijk noch wenselijk’ volgens de toenmalige regering.³³ Desondanks zijn vele roerende artefacten alsnog wettelijk beschermd vanwege hun oudheidkundige, volkskundige of kunsthistorische waarde, omdat zij zijn aangemerkt als ‘onroerend door bestemming’. Dit geldt met name voor objecten in een historisch kerk-interieur,



Afb. 8. Een van de historische wandtapijten, door F. Spierinx gemaakt rond 1600 in opdracht van de Staten van Zeeland, voorstellende de Slag bij Bergen op Zoom (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1972)

die daarmee ‘aard- en nagelvast verbonden’ zijn, zoals orgel, preekstoel, doopvont, doophek, altaar, communiebank, biechtstoel of kaarsenkroon (afb. 9). Voor de rouw-, familie- en predikantenborden is dit misschien minder evident, al zijn hiervan diverse exemplaren beschermd, evenals enkele tientallen luidklokken, die de oorlog hadden overleefd. Ook in een voor de internationale burgerrechten bijzonder ensemble als het Vredespaleis in Den Haag maken diverse roerende zaken deel uit van de bescherming, als onderdeel van het oorspronkelijke samenwerkingsconcept van de deelnemende landen aan de tweede



Afb. 9. Interieur van de Hervormde kerk met preekstoel, kerkbanken en orgel te Hollum op Ameland (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1972)



Afb. 10. De Ferdinand Bolzaal, ingebouwd in het Vredespaleis met oorspronkelijke zeventiende-eeuwse schilderijen van Bol en De Lairese (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2003)

Vredesconferentie van 1907, zoals verlichtingsarmaturen, meubels, sculpturen, vazen, tapijten en schilderstukken, naast verschillende tuinsieraden en het toren-uurwerk. Bovendien zijn enkele zeventiende-eeuwse schilderijen uit andere panden gemonteerd in een nieuwe entourage, bij voorbeeld de Ferdinand Bolzaal, met schilderijen van Bol en Gerard de Lairese (afb. 10).³⁴ Het onderscheid tussen ‘losse’ en ‘vaste’ onderdelen is dan ook minder scherp te bepalen dan op papier mogelijk lijkt. Hetzelfde geldt voor het onroerende of roerende karakter van geheel of gedeeltelijk verplaatste monumenten, zoals molens, een tuinkoepel of het historische huis de Oliphant (nu te Rotterdam), die vanwege andere ruimtelijke ontwikkelingen niet op de oorspronkelijke plaats behouden konden blijven.

Het onderscheid ten opzichte van de natuur liet zich evenmin makkelijk maken. De grote keien van hunebedden, bijvoorbeeld, waren geheel door de natuur gevormd, maar de stapeling was door mensen geschied en daarmee waren zij toch van monumentaal belang. Sterker nog, zij waren een geliefd excursiedoel geworden voor jong en oud (afb. 11).

Ook de aanleg van historische tuinen, parken en buitenplaatsen, de plantsoenering van bolwerken en andere genres van ‘groen erfgoed’ is door tussenkomst van de mens tot stand gekomen en als ‘cultureel erfgoed’ te beschouwen als een ‘vervaardigde zaak’.³⁵



Afb. 11. Familieuitstapje naar hunebed D18 in Rolde, Drenthe (collectie Redmer Alma, Warffum)

Tenminste vijftig jaar oud

Bij de negentiende-eeuwse discussies rondom het monumentenbegrip was sprake van een sterke oriëntatie op het (glorieuze) verleden en stond de herinneringswaarde voor het vaderland vaak voorop. Daarnaast waren de historische vormtaal, constructie en materiaalgebruik en andere kenmerken een reden voor bewaring als bron voor studie en als inspiratiebron voor de eigentijdse (bouw)kunst (wat nog steeds geldt). Kort na 1900, toen de eerste leidraad voor de *Geïllustreerde Beschrijving* werd opgesteld, was de totale bebouwing, naar verhouding, nog overzichtelijk en was de kunsthistorische discipline nog in opkomst, waarbij veel aandacht werd besteed aan stijlperioden en stijlkenmerken. De toenmalige Rijkscommissie wilde zich beperken 'tot de monumenten, ontstaan vóór 1850, omdat omstreeks dat jaar op het gebied der bouwkunst het begin valt waar te nemen van eene herleving, welker ontwikkeling nog voortduurt en omdat het haar wenschelijk voorkwam geene werken op te nemen, waarvan de makers nog leven, daar de waardebepaling van zulke werken, noodzakelijk voor de beslissing of zij al dan niet als artistiek monument behooren te worden vermeld, haar in strijd scheen met den retrospectieven aard van haren werkkring'.³⁶ De monumentenbeschrijving was primair bedoeld als basismateriaal voor onderzoek en daarvoor leek, naar de maatstaven van die tijd, een zekere afstand in de tijd wenselijk.

Voor de mogelijke *bescherming* van monumenten was het lange tijd de vraag of die zich alleen tot de oudere bouwkunst, daterend vóór 1850, moest beperken. Zo sprak bijvoorbeeld De Stuers al over oude en nieuwe (eigentijdse) monumenten en bemoeide hij zich persoonlijk met de vormgeving van diverse overheidsgebouwen en restauraties, maar hij was niet de enige.³⁷ Het bestuur van de NOB beseftte eveneens dat de wettelijke bescherming van monumenten van kunst en geschiedenis 'van bijzonder belang is niet slechts voor onze oude monumenten, maar ook voor onze tegenwoordige kunstvoortbrengselen, die eenmaal monument zullen worden'.³⁸ Toch meende het te moeten voorstellen dat onroerende zaken 'tenminste 50 jaar oud zijn' om voor wettelijke bescherming in aanmerking te komen, 'om zoveel mogelijk te voorkomen, dat het werk van nog levende kunstenaars aan zulk oordeel [over de waarde daarvan uit artistiek en historisch oogpunt] wordt onderworpen'.³⁹ Architect H.P. Berlage deelde die opvatting niet en pleitte ervoor om alvast een begin te maken met het verzamelen van voorwerpen van moderne kunst naast een museum voor oude kunst, omdat hij van mening was dat ook al in de eigen tijd een oordeel geveld kon worden. Wel onderschreef hij volledig de noodzaak van een nationale Monumentenwet, eraan herinnerend dat het Amsterdamse gemeentebestuur bijna het oude Spinhuis had laten slopen voor de bouw van een nieuw politiebureau en dat de afbraak mede door tussenkomst van de Schoonheidscommissie was voorkomen: 'de moderne architecten zijn dus met dezelfde piëteit tegenover de oude monumenten vervuld als de archeologen, maar meenen bovendien dezen bij de uitoefening van hun beroep als bron van studie en leering niet te kunnen missen'.⁴⁰

Als jurist wees Frederiks in zijn proefschrift op een heel ander aspect. Hij betoogde dat ook voor de roerende monumenten een

tijdgrens van vijftig jaren in de wet moest worden opgenomen, niet vanwege het NOB-voorstel maar om aan de 'auteur zelf' de gelegenheid te bieden 'grooten invloed uit te oefenen' op de beslissing van het wel of niet 'klasseren' van monumenten.⁴¹ Hiermee verwees hij indirect naar het auteursrecht, waarvoor in hetzelfde jaar als zijn promotie voor het eerst een beschermende wet was aangenomen. De Auteurswet, waarop in beginsel ook architecten een beroep konden doen indien een serieuze aantasting van hun gebouwde geesteskinderen nadeel zou kunnen toebrengen aan hun reputatie als ontwerper, werd echter zelden ingezet als middel om dreigende verminking te verhinderen en tegen dreigende vernietiging van een bouwwerk bleek het instrument niet effectief.⁴²

Zolang het nog kon gebeuren dat een bijzonder middeleeuws monument als de Nieuwe Zijdskapel te Amsterdam in 1908 werd afgebroken, ondanks vele burgerprotesten tegen deze 'gruweldaad' van zinloze cultuurvernietiging, leek een verdere uitbreiding van het nominale monumentenpotentieel met jongere bouwkunst niet bevorderlijk voor een snelle invoering van een nationale Monumentenwet.⁴³ De opgave om een landelijke monumenteninventarisatie uit te voeren was al zwaar genoeg voor de beperkte groep deskundigen en de beperkte middelen die hiervoor beschikbaar waren.

In de vooroorlogse decennia werd vooral gekeken naar de 'grote' monumenten zoals kerken, kastelen, raadhuisen en paleizen. Zij hadden een zekere 'ouderdomswaarde', waarvoor niet per se een stilistische zuiverheid vereist was. Die kwestie was vooral aan de orde bij eventuele restauraties. Voor diverse architecten en kunsthistorici was de erfenis van de negentiende eeuw veel problematischer, omdat de neo-stijlen werden afgedaan als 'namaak' en de technische staat of functionaliteit na een eerste levenscyclus vaak sterk was verminderd, waardoor nieuwe investeringen nodig waren voor verbetering. Het idee om een zekere tijdsafstand in acht te nemen bij de beoordeling van de jongere bouwkunst was wetenschappelijk gezien niet onlogisch, maar gaf in de praktijk nog meer bedreiging voor het voortbestaan van de kandidaat-monumenten van na 1850 dan al voor de oudere bouwkunst het geval was omdat een algemeen sloopverbod ontbrak en de modernisering krachtig doorging met sloop en nieuwbouw.

Heel even leek de leeftijdsgrens verlaagd te kunnen worden tot dertig jaar na de oplevering, maar dit voorstel werd uiteindelijk, in 1961, niet overgenomen en evenmin bij de vernieuwing van de wet in 1988.⁴⁴ Intussen is de afschrijvingstermijn steeds korter geworden en de druk op vervanging steeds groter (onder andere vanwege hogere eisen ten aanzien van techniek, comfort, energiebesparing en veiligheid), reden waarom een eventuele leeftijdslimiet in diverse monumentenwetten van andere Europese landen is verlaagd of afgeschaft. Bij de invoering van de vijftig-jarengrens was zo een spoedige en massale afbraak niet voorzien. De strikte hantering van het leeftijds criterium is fataal geworden voor potentiële monumenten als de stations van Sybold van Ravestein te Utrecht, Gouda en Rotterdam, het Instituut voor de Veredeling van Tuinbouwgewassen te Wageningen, de Maria Regiakerk te Bostel, de Sint Josefkerk te Vaals, de hallen van het Stationspostkantoor te Amsterdam en vele ande-



Afb. 12. Het jongste rijksmonument: de Euromast te Rotterdam (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2002)

re.⁴⁵ Het jongste rijksmonument is tevens het hoogste van de stad: de Rotterdamse Euromast (afb. 12) die naar ontwerp van Hugh Maaskant (1958-1960, verhoogd in 1969-1970) is gebouwd in verband met de Floriade-tentoonstelling in het Park.⁴⁶

Bij de jongste wetswijziging is de minimum-leeftijd in het kader van de 'modernisering van de monumentenzorg' met ingang van 2012 alsnog komen te vervallen.⁴⁷ Achteraf gezien had Berlage wat betreft het eigentijdse oordeelsvermogen misschien gelijk, al is het tegenwoordig de vraag of de oude gebouwen nog voldoende worden bestudeerd ter lering en inspiratie voor het architectenvak. Bovendien is de voor selectie te beoordelen naoorlogse gebouwen-voorraad een veelvoud van alle oudere bouwkunst bij elkaar.

Schoonheid

De NOB-wetsvoorstellen en dat van Frederiks noemden het belang van kunst – naast geschiedenis – als een van de hoofdar- gumenten voor wettelijke bescherming van oude gebouwen en roerende monumenten, met het doel om te behouden wat er is, niet met de verplichting om te restaureren. Zij vermeden de invoering van het criterium 'schoonheid' als rechtsgrond voor bescherming, maar stelden wel voor dat gemeenten bepalingen

tegen ontsiering zouden opnemen in hun bouwverordening door wering van reclames en eisen betreffende plaatsing, hoogte en 'aesthetiek der nieuwe gebouwen'. Frederiks poneerde in 1912, in zuiver juridische zin: 'skyscrapers in de nabijheid van een monument kunnen dus worden geweerd'.⁴⁸ De nadien uitgevoer- de hoogbouw in een historische omgeving toont echter aan dat op eventuele hoogtebeperkingen vele uitzonderingen mogelijk zijn. Ook Frederiks' veronderstelling dat gemeenten via toevoe- ging van het criterium 'schoonheid' in de Woningwet bepalingen zouden opnemen in de bouwverordening om te 'verhinderen, dat een onkundig timmermansbaasje zijn smakeloze ontwerpen uitvoert en daarmee de geheele omgeving, dus eventueel een monument, ontsiert' is niet overal bewaarheid geworden.

Daarom is het opmerkelijk dat juist de toenmalige gemeentear- chitect van Amsterdam kritiek had op Frederiks' terughoudend- heid. In *De Gids* (1913) schreef A.W. Weissman (ontwerper van onder andere het Stedelijk Museum te Amsterdam) een stevig betoog over 'het recht op schoonheid'. Hij hekelde de 'te groote waardeering van de stoffelijke zijde des levens' en het feit dat 'men ook voor de schoonheid, door vroegere geslachten nagela- ten, slechts iets [voelde], wanneer die in geldswaarde kon wor- den uitgedrukt. [...] De negentiende eeuw, de eeuw der weten- schap, heeft de kunst verwaarloosd.' Zoals blijkt uit diverse Duitse voorbeelden was het juridisch mogelijk om een algemeen recht op schoonheid via wetten te beschermen 'tegen de baat- zucht of de onwetendheid' op grond van de stelling van rechts- geleerde Karl Heyer: 'Ieder eigenaar, die schoonheid vernietigt, alleen om winst te behalen, maakt misbruik van zijn eigendoms- recht'. Daarom stelde Weissman voor om naast een 'monumen- tenwet' ook een 'heemschutwet' in te voeren opdat zowel over oude als nieuwe schoonheid gewaakt zou worden.⁴⁹ Naar aanlei- ding van de vrees van de minister 'dat daardoor het rijk op



Afb. 13. Donkere Allee van havezathe Oldruitenborgh, met achttiende- eeuwse buste van Eva (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1965)

grote kosten gejaagd zou worden' vroeg hij retorisch: 'Maar mag een beschaafde en welvarende Staat als Nederland niet wel wat voor de gedenkteeken, die aan zijn grootsch verleden herinneren, over hebben?', en hij sloot af met de stelling: 'ook op het behoud van deze schoonheid heeft ons volk recht'.⁵⁰

Blijkens een *Gids*-artikel van een jaar later over de 'eischen van het verkeer' wilde Weissman, evenals Jan Veth (auteur van het pamflet *Stedeschennis*, 1901), dat ook bij gemeentelijke beslissingen over verkeersdoorbraken en dempingen rekening werd gehouden met het historisch stadsschoon. 'Ook de schoonheid vindt baat bij het behoud van schilderachtige grachten; het zou zeker niet verstandig zijn, dit stadschoon, waarom Amsterdam vermaard is, noodeloos op te offeren.'⁵¹

Ten opzichte van het begrip 'kunst' had de term 'schoonheid', al was die misschien even moeilijk te definiëren, het voordeel dat die minder exclusief was en ook voor het volk begrijpelijk, zoals Henri Polak en andere 'heemschutters' goed beseften (afb. 13). Het schoonheidsbegrip appelleerde aan zowel de klassieke *Bildungswaarden* van het Ware, het Goede en het Schone als de romantische fascinatie voor ruïnes en zichtbare sporen van ouderdom en vergankelijkheid. In de monumentenzorg werd aanvankelijk vooral gestreden voor het behoud van de 'doorleefde schoonheid' van eeuwenoude kathedralen en stadspoorten en het 'patina van de tijd' op bronzen beelden en andere kunstwerken. Geleidelijk kwam daar waardering voor de buiten gebruik geraakte 'monumenten van bedrijf en techniek' bij, zoals molens en boerderijen en vervolgens stoomgemalen en fabrieken en hun industriële schoonheid.

Zoals gezegd, was het lange tijd problematisch om het schoonheids criterium ook van toepassing te verklaren voor de monumenten van de 'Lelijke Tijd', vanwege smaakverschillen over de architectonische kwaliteit en de rol van de industrialisatie, die zoveel oude schoonheid had vernietigd. Maar na de invoering van de Monumentenwet kwam hierin verandering, toen bleek dat ook de 'jongere bouwkunst' meer en meer bedreigd werd in het voortbestaan door alweer een moderniseringsgolf (afb. 14). Voor een beoordeling van de monumentale schoonheid werden de criteria verfijnd.⁵² Daarbij werd al doende het accent verschoven van een (anonieme) ouderdomswaarde naar een op bepaalde architectenreputaties gestoelde nieuwerheidswaarde, die werd verbonden met de kwaliteiten van het oorspronkelijk ontwerp en de bedoelingen van de architect, zoals de Beurs van Berlage en het Rietveld-Schröderhuis. De invloed van de tamelijk eenzijdige historiografie van de 'moderne bouwkunst' doet zich vaak zo sterk gelden dat het bij de latere instandhouding moeite kost om de 'jonge monumenten' ook in een historisch perspectief te beschouwen en genuanceerd te denken over latere wijzigingen en noodzakelijke aanpassingen, alsof elk meesterstuk van architectuur gedoemd is om er eeuwig jong uit te zien (afb. 15).

Betekenis voor de wetenschap

De eerste associatie die het begrip 'wetenschap' oproept, is tegenwoordig meestal ingegeven door ontwikkelingen in de exacte of sociale vakdisciplines. De rond 1910 actieve pleitbezorgers van de monumentenbescherming dachten echter voorna-



Afb. 14. Geveltop van de voormalige strokartonfabriek De Toekomst in Scheemda, Groningen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2005)

melijk aan de humaniora, meer specifiek de (kunst)geschiedenis en de archeologie of oudheidkunde, wanneer zij spraken over 'de betekenis voor de wetenschap' van de monumenten 'als het steenen archief van de beschavingsgeschiedenis van ons volk' en de 'schat van oudheden, dien onze bodem nog bergt, aangezien daaraan de kennis van de geschiedenis onzer voorouders gedeeltelijk hangt'.⁵³ De NOB-wetsvoorstellen wilden niet zo ver gaan dat alle bodemkundige vondsten, van bijvoorbeeld terpenonderzoek, automatisch staatseigendom zouden worden. Volgens filoloog-archeoloog Carl Wilhelm Vollgraff waren 'al die voorwerpen niet gelijk te stellen met monumenten', maar was het een zaak van nationaal belang dat de wet 'de kennis, het wetenschappelijk onderzoek van alle oudheden, die nog te vinden zijn' zou waarborgen en 'aan de overheid een wapen zal geven om *in zeer ernstige gevallen* vandalisme, blinde en stijfhoofdige vernielzucht, te kunnen keeren'.⁵⁴ Hiermee werd eigenlijk gezegd dat opgravingen door onbevoegden niet mochten worden toegestaan. Evenzeer als een monument bescherming verdiende tegen vermindering door onoordeelkundig handelen diende ook versterking van het bodemarchief door onbevoegden voorkomen te worden. In de uiteindelijke wet is daarom bepaald dat alleen door de betreffende minister aangewezen diensten, instellingen en personen bevoegd zijn om archeologisch graafwerk te verrichten (Monumentenwet 1961, art. 22).

Bij de bovengrondse monumenten is de betekenis voor de wetenschap vaak opgedeeld naar subdisciplines, zoals 'oudheidkundige waarde' (bij voorbeeld ruïnes van kastelen) en sinds de laatste twee decennia ook 'bouwhistorische waarde' voor specifieke constructies en materiaaltoepassingen (afb. 16). Juist vanwege de onvervangbare historische materialiteit zijn de monumenten van belang als bron van kennis over wonen, werken, bouwen en smaakontwikkeling door de tijd heen. Is het schoonheidsbegrip voornamelijk verbonden met de algemene zichtbaarheid van monument voor zowel leken als deskundigen, de betekenis voor de wetenschap geeft des-



Afb. 15. Truus Schröder-Schräder in haar wereldberoemde huis dat Gerrit Rietveld samen met haar in 1924 heeft ontworpen in Utrecht (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1981)



Afb. 16. De leden van de Rijkscommissie op excursie ter beoordeling van de ruïne Toutenburg op het terrein van havezathe Oldruitenborgh (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1965)

kundige *professionals* het recht om *hands on* onderzoek te verrichten aan monumenten, of het nu gaat om dateringen, bouwgeschiedenis, materiaal- en kleuroepassing of gebruiksgeschiedenis. In het letterlijke spraakgebruik heeft echter recentelijk een omkering plaatsgevonden voor de toepassing van de ‘betekenis voor de wetenschap’, misschien mede onder invloed van het modernistische ontwerpprincipe *form follows function* en de opkomst van nieuwe gebouwtypen. Nu wordt dit criterium meestal beperkt tot specifiek voor de (exacte) wetenschapsbeoefening geconstrueerde objecten, zoals een laboratorium of radiotelescoop, of voor wetenschapseducatie opgerichte gebouwen als het Evoluon te Eindhoven (afb. 17). Geen groter contrast dan met het zeldzame huis-Planetarium van Eise Eisinga te Franeker. Alleen een bescheiden naambord op de achttiende-eeuwse gevel maakt de voorbijganger attent op de bijzondere inhoud – een waar monument van burgerlijk-bescheiden en wetenschaps-dienende Verlichting (afb. 18).



Afb. 17. Het futuristisch ogende Evoluon, in 1966 gebouwd als museum voor wetenschap en techniek bij Philips in Eindhoven; toekomstig rijksmonument? (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1997)

Volkskundige waarde

In eerste instantie ging alle aandacht uit naar de monumenten van de 'hoge' cultuur, zoals de geschiedenis zich ook concentreerde op de 'grote daden' van de 'grote mannen' (vrouwen waren nauwelijks in beeld). Tegen het einde van de negentiende eeuw begon de volkskunde zich als een aparte discipline te ontwikkelen en werden bouw- en leefwijzen van het 'gewone volk' en specifieke streken bestudeerd en gedocumenteerd. In 1903 achtte de Rijkscommissie het weliswaar niet nodig om in navolging van de Duitse deskundigen 'niet alleen de traditionele bouwwijze der boerenwoning, doch ook de aan bepaalde streken eigene meubelen, voorwerpen voor huiselijk gebruik, werktuigen en kleederdrachten, uitvoerig te behandelen', onder meer omdat hierover al een goede monografie was verschenen.⁵⁵



Afb. 18. Het achttiende-eeuwse grachtenpandje te Franeker waarin Eise Eisinga zijn nog altijd werkende Planetarium heeft ondergebracht (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1946)



Afb. 19. Limburgs bakhuisje in vakwerk aan de Bommerigeweg in Helle (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1967)

Allengs kwamen de oude hofsteden, molens, smederijen en andere ambachtelijke behuizingen als vlas- en kalkovens en bakhuisjes steeds meer in de verdrukking door de opkomende mechanisering (afb. 19). Ook dat ontsnapte niet aan de aandacht van de voorlieden van de monumentenzorg en de volkskundigen. Mede geïnspireerd door Scandinavische voorbeelden zorgden zij ervoor dat in 1918 op landgoed de Waterberg bij Arnhem het eerste Openluchtmuseum van Nederland werd geopend en dat daarheen historische bouwwerken als de Huizer graanmolen en een Volendammer peurdershut werden verplaatst om te worden tentoongesteld als een 'echt' object van volkscultuur.⁵⁶ Verplaatsing van monumenten ging feitelijk in tegen het wetenschappelijk ideaal van behoud *in situ*, maar werd aanvaardbaar geacht omdat een integraal behoud van vorm en functie in de oorspronkelijke *setting* van de betreffende gebouwen niet realistisch was. Zodoende werden na de oorlog nog andere museale clusters gevormd van verplaatste monumenten van volkskundige waarde, zoals de Zaanse Schans en het Zuiderzeemuseum, om de herinnering aan de oude ambachten (en speciaal de visserijcultuur) levend te houden en er educatieve en toeristisch-commerciële activiteiten te ontplooiën.

Bij de invoering van de Monumentenwet was de waardering voor 'kleine' monumenten als historische woonhuizen, molens, boerderijen en pre-industriële monumenten van bedrijf en techniek – mede vanwege de grote verliezen door oorlogsschade en radicale naoorlogse sanering en wederopbouw – zo sterk gegroeid dat het aanvankelijke bezwaar tegen inmenging van staatswege in de particuliere eigendom was afgenomen, omdat zij naar verhouding steeds zeldzamer waren geworden, bij wijze van spreken 'de laatste van hun soort' (afb. 20). Bij de vervanging van de oude door de nieuwe wet in 1988 kwam het criterium 'volkskundige waarde' te vervallen en kwam hiervoor, met de vrijwel gelijktijdige heroriëntatie op de etnologische wetenschap en de geschiedenisbeoefening, de term 'cultuurhistorische waarde' in de plaats.⁵⁷



Afb. 20. Traditioneel boerderij interieur aan de Velswijkweg in Zelhem, Gelderland; drie jaar later na brand geheel gesloopt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1978)

Terreinen en zaken met daaraan verbonden geschiedkundige herinneringen

Zo langzamerhand lijkt het bijna vergeten dat de eerste wet ook een bepaling bevatte die niet zozeer de historische materialiteit van bepaalde monumenten veilig wilde stellen alswel de aan bepaalde terreinen en zaken verbonden geschiedkundige – veelal krijgshistorische – herinneringen. Deze laten zich ten dele teruglezen op de historische plek, zoals de voormalige vestinggebieden en terreinen van borgen met hun omgrachting. Nederland was eeuwenlang gevrijwaard gebleven van grote veldslagen totdat de Tweede Wereldoorlog uitbrak. De herinneringen daaraan zijn nog steeds ‘een open zenuw’ in onze samenleving en inmiddels wordt steeds meer aandacht besteed aan de ‘sporen van de oorlog’.⁵⁸

Bij de invoering van de eerste Monumentenwet bleek onverwacht een uitzondering mogelijk op de vijftig jaren grens. Bij Ouwkerk zijn de vier caissons beschermd die oorspronkelijk waren bestemd voor gebruik bij de geallieerde invasie op D-Day in Normandië in 1944, maar als ongebruikte reserve-exemplaren na de dijkbreuk bij de Watersnoodramp van 1953 zijn overgevaaren en ingezet om de dijkschade blijvend te herstellen. Zo zijn aan de schots en scheef boven het gras uitstekende betonnen gevaarten herinneringen verbonden van twee bewogen episodes in de Zeeuwse en internationale geschiedenis die in de jaren zestig belangrijk genoeg zijn geacht voor verlening van een beschermde monumentenstatus.

Des te wranger was het dat in Amsterdam twee belangrijke gedenkplaatsen van de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog – het ‘Achterhuis’ van de familie Frank aan de Prinsengracht en de Hollandse Schouwburg – slechts ternauwernood



Afb. 21. Publieke aanwijzing van de Grebbelinie in Renswoude als rijksmonument door staatssecretaris Halbe Zijlstra, tweede van links (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2011)

waren ontkomen aan naoorlogse plannen tot afbraak.⁵⁹ In de vroege wederopbouwjaren wilde men al die herinneringen aan de nazi-terreur en Hongerwinter het liefst zo snel mogelijk vergeten. Maar voor de herdenking van de oorlogsslachtoffers werden wel tientallen oorlogsmonumenten opgericht en enkele erebegraafplaatsen aangelegd; het waren eigenlijk de eerste publieke gedenktekenen in Nederland met een ‘intentionele herinneringswaarde’ en nu worden zij – selectief – als culturele monumenten beschermd. Het is immers al meer dan een halve eeuw geleden dat het Nationale Monument op de Dam is gebouwd.⁶⁰ Meer in de lijn van de traditionele militaire connotatie van de ‘geschiedkundige herinneringen’ is de aanwijzing in 2011 van de Grebbelinie als een beschermd monument (afb. 21).



Afb. 22. Lichthuis Oud-Kraggenburg en voormalige vluchthaven aan de Zwartemeerweg in de tegenwoordige Noordoostpolder (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1999)



Afb. 23. Naamsteen van het inmiddels verdwenen woonoord Schattenberg voor de opvang van Molukkers op het voormalige kampterrein van Westerbork (Marieke Kuipers, 2011)

Hierbij wordt in de registeromschrijving ook direct gerefereerd aan de ‘herinneringswaarde wegens de met de linie verbonden rol tijdens de gevechtshandelingen in 1939-40’.⁶¹

Cultuurhistorische waarde

Bij de invoering van de nieuwe Monumentenwet van 1988 werden niet alleen een vergaande decentralisatie van de uitvoering ingevoerd maar ook de inhoudelijke wijziging in de omschrijving van het monumentenbegrip. Voortaan was ‘cultuurhistorische waarde’ het derde hoofdcriterium – naast schoonheid en betekenis voor de wetenschap – in plaats van ‘volkskundige waarde’. De vervanging ging vrijwel geruisloos en de term, hoe-

wel nauwelijks gemotiveerd of gepreciseerd, vond onmiddellijk ingang bij de projectmatige inventarisaties en selecties van de jongere (steden)bouwkunst uit de periode 1850-1940, die het rijk in die jaren in nauwe samenwerking met de vier grote steden en de twaalf provincies uitvoerde.⁶² De twee componenten, ‘cultuur’ en ‘geschiedenis’, gaven beide de nieuwe accenten aan in de vakdisciplines, waarbij het alledaagse leven steeds meer onderwerp van studie was en ook het verschil tussen ‘hoge’ en ‘lage’ cultuur minder telde. Waar in de lange aanloop tot de eerste wet sterk de nadruk had gelegen op een verheven karakter van het verleden, verbonden met een tamelijk eenduidig beeld van het vaderland, was vanaf de jaren na 1970 steeds meer aandacht gegroeid voor regionale diversiteit (bij voorbeeld bollenschuren en mijnmonumenten) en de invloed van de industrialisatie, zodat aan stoomgemalen, watertorens, fabriekscomplexen en ander industrieel erfgoed zonder enig bedenken een cultuurhistorische waarde werd toegekend. En hetzelfde gold voor begraafplaatsen, sportgebouwen en nieuwe ontginningsboerderijen. Voor het eerst was ‘het Nieuwe Land’ van de in 1942 drooggevalle Noordoostpolder als een gelijkwaardig gebied meegenomen en werden monumenten in en om de nieuwe dorpen beschermd, voor zover de vijftig jaren grens dat toeliet. Eerder was hier slechts incidenteel een monument van voor de inpoldering aangewezen, zoals het complexje Oud-Kraggenburg met lichtwachterswoning, vluchthaven en vluchtliepbrug vanwege de ‘historisch-waterbouwkundige betekenis’ (afb. 22).⁶³

Wie nu het monumentenregister doorloopt zal verrast zijn door de grote interpretatieruimte die het begrip ‘cultuurhistorische waarde’ biedt. Anderzijds is het de vraag of dit cultuurbegrip even kritiekloos kan worden opgevoerd als verwijzing naar een min of meer samenhangend verleden of vaderland als voor en



Afb. 24. Hooglandse Kerkgracht in Leiden met links het historische huis ‘In het Land van Beloften’ voor Lutherse vluchtelingen en in het midden de gevels van het voormalig Heilige Geest Weeshuis (Marco Langbroek, 2007)

tijdens de eerste Monumentenwet is gebeurd, omdat diverse ‘sporen van de oorlog’, zoals de bunkers van de Atlantikwall en de restanten van kamp Westerbork, herinneren aan een cultuur van onderdrukking en collaboratie (afb. 23). Ontegenzeggelijk gaat het om ‘plaatsen van herinnering’ en zaken waaraan geschiedkundige herinneringen zijn verbonden die als vermaning niet mogen worden vergeten. In die zin zijn het met recht monumenten. Toch wringt het om hieraan *cultuurhistorische* waarden toe te kennen. Daar komt nog bij dat de ‘cultuurhistorie’ van kamp Westerbork en zijn latere omvorming tot het Molukse woonoord Schattenberg (1951-71) vele lagen heeft, die zeer uiteenlopende betekenissen hebben voor de al even divers samengestelde bevolking van tegenwoordig.⁶⁴ De vroeger bijna vanzelfsprekende verwijzing naar een ‘gedeeld verleden’ – al was er een groot stands- en plaatsverschil – doet sinds de laatste decennia steeds minder opgeld nu hier een steeds grotere groep Nieuwe Nederlanders woont voor wie de historische monumenten staan in het ‘land van aankomst’, om met Paul Scheffer te spreken.⁶⁵ De Monumentenwet staat al lang niet meer in dienst van een ‘nationale’ opvoeding, maar de actuele discussies over de nieuwe moskeeën en minaretten in het stadsbeeld vragen om een genuanceerd standpunt over zowel de ‘Nederlandsigheid’ van onze cultuur, als over ons (geschied)beeld van een tolerant ‘Land van Beloften’ (afb. 24). Per slot van rekening is de invoering van de Monumentenwet altijd gerechtvaardigd geweest door de argumenten van ‘verbinding’ en ‘beschaving’ en een internationale oriëntatie.

Noten

- ¹ F. Choay, *L'Allégorie du Patrimoine*, Parijs 1992, 9-129.
- ² *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1825) XII, 73-76 (www.dbnl.org/tekst/_jaa002182501_01/_jaa002182501_01-x.pdf).
- ³ W. van Leeuwen, V. van Rossem en C.P. Krabbe, ‘Muiderslot: authenticiteit en verbeelding’, *Jaarboek Cuypersgenootschap* (2008) 20/24, 6-85.
- ⁴ J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975.
- ⁵ J.W. Frederiks, *Monumentenrecht*, Leiden 1912, 23-34.
- ⁶ Deze commissie bestond uit architect Pierre Cuypers (voorzitter), kunsthistoricus/letterkundige Jan Kalf (secretaris), de architecten Jos Cuypers, H. Evers, C.H. Peters, J.A. Frederiks en L.C. Hezenmans, generaal F.A. Hoefer, de archivariissen J.C. Overvoorde en S. Muller en de jurist/kunstkenner V.E.L. de Stuers; Frederiks 1912 (noot 5), 40, noot 1.
- ⁷ J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Noordbrabant. Eerste stuk: de monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, Utrecht 1912.
- ⁸ Rijkscommissie, ‘Voorbericht’, in: Kalf 1912 (noot 7), I; *Die Denkmalspflege* 4 (1902), 76 e.v..
- ⁹ Kalf 1912 (noot 7), VII.
- ¹⁰ *Handelingen Eerste Kamer*, 17 maart 1921, 661 (www.sgd_19201921_0001279.pdf).
- ¹¹ *Handelingen Eerste Kamer* 1921 (noot 10).

- ¹² *Handelingen Eerste Kamer* 1921 (noot 10).
- ¹³ V.E.L. de Stuers, ‘Holland op zijn smalst’, *De Gids* 17 (1873), 320-402 (citaten: 324-325). N.B. cursiveringen door de auteur.
- ¹⁴ Zie voor levensloop en betekenissen van De Stuers: J.A.C. Tillema, *Victor de Stuers. Ideeën van een individualist*, Assen 1982; J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004; M. Beek e.a., *Victor de Stuers. Holland op zijn smalst*, Bussum 1975.
- ¹⁵ De Stuers 1873 (noot 13), 325-326.
- ¹⁶ H.E. van Gelder, ‘Voorrede’, in: H.E. van Gelder (red.), *Wettelijke monumenten-bescherming. Adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 's-Gravenhage 1910, V; Frederiks 1912 (noot 5).
- ¹⁷ www.troonredes.nl/2010/troonrede-van-18-september-1928; www.troonredes.nl/2010/troonrede-20-september-1955; M. Polano en M.C. Kuipers, ‘Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950’, in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 66-78.
- ¹⁸ D. van Laanen, ‘Aangehouden zorg. Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947’, in: Schulte 1995 (noot 17), 8.
- ¹⁹ G. Berends, ‘De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren’, in: Schulte 1995 (noot 17), 49-65.
- ²⁰ K. Bosma, *Schuilstad. Bescherming van de Bevolking tegen Luchtaanvallen*, Amsterdam 2006; J. Kalf, *Eerste voorlopig verslag betreffende den stand der werkzaamheden van de kunstbescherming tegen oorlogsgevaaren*, 's-Gravenhage 1940.
- ²¹ Polano en Kuipers 1995 (noot 17), 71.
- ²² Polano en Kuipers 1995 (noot 17), 71-73.
- ²³ Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal, Zitting 1955-56 nr. 4115, Memorie van Toelichting no. 3, 7 (www.sgd_19551956_0001345.pdf).
- ²⁴ Stukken der Tweede Kamer (noot 23), 6.
- ²⁵ Choay 1992 (noot 1), 23.
- ²⁶ Beek 1975 (noot 14); Tillema 1975 (noot 4).
- ²⁷ G. Brinkgreve, ‘Het gevecht om het Huis de Pinto’, in: A. de Back e.a. (red.), *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Rotterdam 2004, 114.
- ²⁸ J.C. Overvoorde, ‘Bescherming van Monumenten, deel 1’, *Bulletin NOB* 2 (1900/1901) 2, 60-68; J.C. Overvoorde, ‘Bescherming van Monumenten, deel 2’, *Bulletin NOB* 2 (1900/1901) 3, 106-120; Frederiks 1912 (noot 5).
- ²⁹ Frederiks 1912 (noot 5), 2 en de aldaar geplaatste voetnoten.
- ³⁰ Frederiks 1912 (noot 5), 3.
- ³¹ Frederiks 1912 (noot 5), 2.
- ³² Frederiks 1912 (noot 5), 10; C. A. van Swigchem en G. Ploos van Amstel, *Zes unieke wandtapijten, strijd op de Zeeuwse Stroom 1572-1576*, Zwolle 1991.
- ³³ L. van Leeuwen, *Monumentenwet*, Zwolle 1962.
- ³⁴ Monumentenregister, mon.nr. 333074.
- ³⁵ G.W. van Herwaarden en K. Sluyterman van Loo, ‘Hoe wordt ‘Arcadië’ beschermd?’, in: G.W. van Herwaarden e.a. (red.), *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/Zeist 1998, 13-22; R. de Jong, ‘De historische buitenplaats als monument’, in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed, Rijksdienst voor de monumentenzorg 1947-1997. Jaarboek Monumentenzorg 1997*,

- Zwolle/Zeist 1997, 158-166. Zie ook de bijdrage van N. Lensvelt in dit Bulletin.
- ³⁶ Rijkscommissie 1912 (noot 8), I.
- ³⁷ De Stuers 1873 (noot 13); Beek e.a. 1975 (noot 14).
- ³⁸ H.P. Berlage, 'Rede', in: Van Gelder 1910 (noot 16), 30.
- ³⁹ Berlage 1910 (noot 38), 32-33.
- ⁴⁰ Berlage 1910 (noot 38), 30-32.
- ⁴¹ Frederiks 1912 (noot 5), 347-348.
- ⁴² P. Tuinman, 'Wettelijke instrumenten ter bescherming en bewaring van bouwwerken', in: De Back e.a. 2004 (noot 27), 88-93.
- ⁴³ Frederiks 1912 (noot 5).
- ⁴⁴ Polano en Kuipers 1995 (noot 17), 66-78; M.C. Kuipers, 'Erkend als monument. Nieuwe beschermingsthema's in de monumentenzorg', in: Don e.a. 1997 (noot 35), 139.
- ⁴⁵ M.C. Kuipers, 'Jonge monumenten revisited. Terugblik op twee selecties zonder sancties', in: De Back e.a. 2004 (noot 27), 146-149.
- ⁴⁶ Monumentenregister, mon.nr. 531142.
- ⁴⁷ www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/monumenten-en-erfgoed-archeologie/monumenten/modernisering-monumentenzorg; http://wetten.overheid.nl/BWBR0004471/geldigheidsdatum_26-02-2012.
- ⁴⁸ Frederiks 1912 (noot 5), 414.
- ⁴⁹ A.W. Weissman, 'Recht op schoonheid', *De Gids* 77 (1913), 134.
- ⁵⁰ Weissman (noot 49), 142.
- ⁵¹ A.W. Weissman, 'De eischen van het verkeer te Amsterdam', *De Gids*, 78 (1914), 480.
- ⁵² Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, *Jongere bouwkunst. Amsterdam binnen de Singelgracht (1850-1940)*, Rijswijk/Zeist 1984.
- ⁵³ J.C. Overvoorde, 'Rede', in: Van Gelder 1910 (noot 16), 1; C.W. Vollgraff, 'Rede', in: Van Gelder 1910 (noot 16), 23.
- ⁵⁴ Vollgraff 1910 (noot 53), 27 en 25; J.C. Kamerbeek, 'Levensbericht C.W. Vollgraff', *Jaarboek 1966-1967*, Amsterdam 1968, 346-354.
- ⁵⁵ Rijkscommissie 1912 (noot 8), I.
- ⁵⁶ R. de Jong, 'Werken aan Arcadië, de toekomst van historische tuinen en parken, behoud, beheer en herstel', in: Van Herwaarden 1998 (noot 35), 295-351.
- ⁵⁷ A.C. van der Zeijden, 'Geschiedenis van de volkskunde in acht boekbesprekingen', http://www.albertvanderzeijden.nl/geschiedenis_van_de_volkskunde.htm (geplaatst op internet op 29 januari 2010); Kuipers 1997 (noot 44).
- ⁵⁸ M. de Keizer en M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010, 225-233.
- ⁵⁹ J. van der Lans en H. Vuijsje, *Het Anne Frankhuis. Een biografie*, Amsterdam 2010; E. van Voolen, 'De Hollandsche Schouwburg', in: De Keizer en Plomp 2010 (noot 58), 225-233.
- ⁶⁰ W. Ramaker en B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940/45*, Kampen 1980; M.C. Kuipers (red.), *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle/Zeist 2002, 161, 166; Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, *Monumenten van Herrezen Nederland*, Amersfoort 2007, 122.
- ⁶¹ Monumentenregister, mon.nr. 528529.
- ⁶² RDMZ, *Handleiding inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940)*, Zeist/s-Gravenhage 1987; RDMZ, *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Bouwkunst en Stedenbouw (1850-1940)*, Zeist/Utrecht 1991; M.C. Kuipers, 'Een weerbarstig onderzoeksveld ontgonnen', in: Y. Attema e.a. (red.), *Monumenten van een nieuwe tijd, Architectuur en stedenbouw 1850-1940. Jaarboek Monumentenzorg 1994*, Zwolle/Zeist 1994, 8-20; Kuipers 1997 (noot 44).
- ⁶³ Monumentenregister, mon.nr. 30726.
- ⁶⁴ D. Houwaart, *Westerbork. Het begon in 1933...*, Den Haag 1981; G. Abuys, M. en D. Mulder, *Molukkers in Westerbork. Het verhaal van woonoord Schattenberg 1951-1971*, Meppel 2011; www.kampwesterbork.nl; monumentenregister, mon.nrs. 478335, 478336, 478353, 478354, 478356.
- ⁶⁵ P. Scheffer, *Het land van aankomst*, Amsterdam 2010.